

Darko Vesić
Odeljenje za sociologiju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

Problem odnosa države i kapitala u marksističkoj teoriji

Apstrakt *Tekst nastoji da pruži uvid u neka od osnovnih teoretskih razmatranja i problema s kojima se marksistička teorija o državi susrela. U tom smislu, on ne pretenduje da pruži neko gotovo tumačenje odnosa države i kapitala, već da uputi čitaoca u osnovnu argumentaciju najznačajnijih marksističkih pristupa i doprinosa marksističke teorije ovom problemu. U prvom delu tekst izdvaja neke od ključnih problema na koje bi materijalistička teorija države trebalo da pokuša da ponudi odgovore, dok je u nastavku iznesen pregled različitih pristupa datoj temi. Prikazane pristupe i argumentaciju treba uzeti više idealno-tipski i oni treba da posluže čitaocu za upoznavanje s generalnim pravcima i problemima marksističkog pristupa odnosu države i kapitala.*

Ključne reči: *država, kapital, marksizam, materijalistička teorija o državi*

147

Uvod

U periodu nakon sloma Istočnog bloka i završetka hladnog rata, činilo se da je pitanje države izgubilo na važnosti kako u teoretskom, tako i u praktičnom smislu. Procesi globalizacije i jačanja nadnacionalnih entiteta doveli su u pitanje značaj i mogućnosti same forme nacionalnih, suverenih država. Međutim, s eskalacijom krize krajem prve decenije XXI veka, pitanje uloge i mogućnosti državne forme ponovo se vraća na dnevni red. U periodu krize uloga države u reprodukciji kapitalističkog sistema društvenih odnosa postaje očiglednija. Između ostalog, o tome svedoče i zahtevi brojnih društvenih grupa upućeni pripadnicima državnog aparata.

Analitički cilj marksističke teorije o državi jeste razumevanje odnosa između kapitala i države. Karakteristika marksističkog pristupa jeste tumačenje po kojem država predstavlja pristrasni mehanizam političkog upravljanja, čiji cilj jeste zadovoljenje interesa vladajuće klase. Ovakvo shvatanje se pre svega suprotstavlja dominantnom, pluralističkom tumačenju koje na državu gleda kao na neutralni mehanizam.

Prema pluralističkom pristupu, država predstavlja neutralni institucionalni prostor unutar kojeg politički akteri pregovaraju o interesima koje predstavljaju. Njena osnovna uloga jeste održavanje reda i mira posredstvom donošenja i sprovođenja zakona, koji reflektuju borbu za ostvarenje interesa različitih društvenih aktera. Društvo predstavlja amalgam organizovanih interesnih grupa (npr. poslodavci, radnici, religijske grupe

itd.) koje se međusobno takmiče oko uticaja na državu. Međutim, prema ovom teoretskom pristupu nijedna od ovih grupa nema strukturnu prednost u odnosu na ostale grupe, a konflikti oko upravljanja državnim aparatom ne prete da uruše sam sistem (Pavlović 2010).

Nasuprot ovome, marksistički pristup na državu gleda kao na pristrasni mehanizam klasne dominacije. Različiti pravci u marksizmu različito tumače izvore ove pristrasnosti (npr. klasna kompozicija ljudi u državnom aparatu ili strukturna pozicija države u procesu kapitalističke proizvodnje), ali svi se slažu da država nikako ne predstavlja neutralni mehanizam vladanja (Chibber, internet).

Iz ugla marksističke teorije, značaj razumevanja odnosa države i kapitala pojavljuje se gotovo kao samorazumljiv. Adekvatno tumačenje ovog problema bitno je kako za marksističku teoriju, tako i za praksu, jer osnovni cilj marksističke teorije jeste da ponudi analitički aparat koji bi omogućio razumevanje principa istorijskog kretanja, a na osnovu njih i mogućnosti za političko delovanje. „Prvobitna namera istorijskog materijalizma je bila da stvori teorijsku bazu za tumačenje sveta u cilju njegove promene. [...] Marksizam [je] težio određenom tipu znanja koje otkriva principe istorijskog kretanja i, barem implicitno, momente u kojima je politička akcija najučinkovitija. [...] [C]ilj je bio da se obezbedi način analize koji je posebno opremljen za istraživanje polja u kome će političko delanje stupiti u akciju“ (Wood 1995: 19).

O značaju koji razumevanje kapitalističke države ima za marksizam svedoči i činjenica da je Marks prema originalnom planu o šest knjiga posvećenih kritici političke ekonomije – kapital, zemljišni posed, najamni rad, *država*, međunarodna trgovina, svetsko tržište (Lebowitz 2003) – jednu knjigu nameravao da posveti upravo ovom problemu. Međutim, pošto svoj plan nije ostvario, problem države nije sistematično obrađen od strane samog Marksa. Kroz celokupno svoje delo on se ove teme doticao, ali samo sporadično. Autori koji su se naslanjali na Marksov rad pokušali su da iz ovih fragmenata rekonstruišu njegov pristup ili da nađu osnovu za razvoj materijalističke teorije o državi. Međutim, ovo je često vodilo u potpuno sukobljena, naizgled nepomirljiva stanovišta. Ipak, različiti marksistički pristupi dali su veliki doprinos razumevanju odnosa države i kapitala.

Cilj ovog teksta jeste da pruži uvid u neka od osnovnih teoretskih razmatranja i problema s kojima se marksistička teorija o državi susrela. U tom smislu, tekst ne pretenduje da pruži neko gotovo tumačenje, već da uputi čitaoca u jedan deo argumentacije i doprinosa marksističke teorije ovom

problemu. U prvom delu tekst izdvaja neke od ključnih problema na koje bi materijalistička teorija države trebalo da pokuša da ponudi odgovore, dok je u nastavku iznesen pregled različitih pristupa datoj temi. Prikazane pristupe i argumentaciju treba razumeti više idealno-tipski i oni treba da posluže čitaocu za upoznavanje s generalnim pravcima i problemima marksističkog pristupa odnosu države i kapitala

Problemi i pitanja za razvoj materijalističke teorije o državi

Za marksističku teoriju problem odnosa države i kapitala se iznova javlja. Osnovno pitanje svakako jeste da li je i u kojoj meri moguće iskoristiti državni aparat za nametanje politika u interesu radničke klase. Međutim, odgovor na ovo pitanje nikako nije jednoznačan. Moglo bi se reći da marksistička teorija još uvek nije uspeła da ponudi adekvatno rešenje za ovaj praktični problem. Ipak, na osnovu dosadašnjeg razvoja teorije, moguće je mapirati određene probleme i pitanja s kojima se materijalistička teorija države mora suočiti.

149

Da bi ponudila adekvatnu analizu države, marksistička teorija treba da ostvari uvide, pre svega, na planu razumevanja 1) razvoja forme države, 2) funkcija koje država obavlja u kapitalizmu i 3) dometa akcije države, odnosno njenog ograničenja.

Ovde je važno ukazati i na suštinu materijalističke teorije o državi. Autori Holovej (John Holloway) i Pikato (Sol Picciotto) u vezi s time podvlače: „[O]no što je potrebno nije ekonomska već materijalistička teorija o državi“ (Holloway, Picciotto 1978: 14). U vezi s time presudno je razumevanje odnosa između ekonomije i politike. „Ekonomija ne bi trebalo da bude shvaćena kao baza koja determiniše političku nadgradnju, već ekonomija i politika predstavljaju forme društvenih odnosa, forme koje uzima klasna borba kao osnovni odnos u kapitalističkom društvu – kapital odnos; forme čija zasebna egzistencija proizilazi, kako logički tako i istorijski, iz prirode tog odnosa. Razvoj političke sfere ne treba shvatati kao refleksiju ekonomije, već je treba razumeti u kategorijama razvoja kapital odnosa, tj. razvoja klasne eksploatacije u kapitalističkoj proizvodnji“ (*ibid.*). Ovi autori, dakle, polaze od toga da je Marks svoju kritiku ekonomskih formi razvio na osnovu kapitalističke proizvodnje u celini. Iz istih razloga se i kritika buržoaske političke forme mora zasnivati na analizi razvoja odnosa proizvodnje kao klasnih odnosa, jer se time obezbeđuje celovitost uvida i razumevanje povratnih uticaja između onoga što se označava kao ekonomska i politička sfera.

Razdvajanje ekonomskog i političkog nivoa predstavlja specifičnost kapitalističkog sistema društvenih odnosa. Država postoji i u drugim prekapitalističkim formacijama, ali se jedino u kapitalizmu pojavljuje kao izdvojeni mehanizam koji stoji nad društvom i ekonomijom. Zato na planu pitanja forme kapitalističke države materijalistička teorija mora da ponudi odgovor zašto dolazi do ove separacije. Takođe, teorija mora da ponudi adekvatno razumevanje odnosa između ovih nivoa kao i da objasni kako se i zašto forma države transformiše kroz istoriju kapitalističkog razvoja (Holloway, Picciotto 1978). Razumevanje forme države predstavlja preduslov i za razumevanje njenih funkcija i ograničenja.

150

Što se tiče pitanja analize funkcija koje država obavlja za kapital, zadatak teorije jeste da objasni ne samo konkretne istorijske funkcije već i načine i uzroke njihove transformacije. Država predstavlja logički neophodnu instancu u kapitalističkom društvu koja za kapitalističku klasu mora da izvršava one zadatke koja ona sama nije u stanju (Barrow 1993). Osnovna funkcija države, svakako, jeste da obezbedi one preduslove koji su neophodni za funkcionisanje kapitalističkog sistema društvenih odnosa. Međutim, u istorijskom razvoju kapitalističkog sistema potrebe kapitala su se razlikovale. Zato teorija mora da obezbedi kategorijalni aparat koji će omogućiti analizu istorijske transformacije funkcija kapitalističke države.

Pitanje dometa i ograničenja državne akcije proizilazi iz prethodno navedenih aspekata. Oni se tiču mogućnosti države (ili onih koji kontrolišu njen aparat) da u određenom kontekstu nametnu politike u skladu sa svojim interesima. Materijalistička teorija o državi mora da uzme u obzir položaj koji država zauzima unutar procesa kapitalističke proizvodnje. Ovaj položaj nameće određena ograničenja koja, pre svega, proističu iz zavisnosti reprodukcije državnog aparata od uspešnog procesa akumulacije kapitala. Pošto se država finansira iz poreskih prihoda, ona zavisi od njihove uspešne naplate. U trenutcima smanjene ekonomske aktivnosti dolazi i do problema finansiranja državnih aktivnosti. Međutim, i kod ovog aspekta presudna je istorijska dimenzija u analizi. Ograničenja delovanja pojedinih država zavise od brojnih faktora, kao što su stanje domaće ekonomije, položaj privrede u globalnoj podeli rada, vojno-političkih snaga itd. Materijalistička teorija o državi ovo svakako mora uzeti u obzir.

Tradicionalna marksistička shvatanja o državi

Uprkos značaju koji razumevanje odnosa države i kapitala ima za marksističku teoriju, ovo pitanje je veoma dugo ostalo bez adekvatnije teoretske obrade (Chibber, internet). Odnos države i kapitala shvatan je dosta

jednoznačno i direktno. Fokus u analizama bio je uglavnom u razumevanju funkcija koje država obavlja za kapital, u smislu podudarnosti sadržaja aktivnosti države i interesa vladajuće klase, dok su se pitanja razvoja forme države i njenih ograničenja uglavnom zanemarivala.

Marksistička teorija o državi je u prvom periodu bila obeležena najviše Engelsovim doprinosom. Kako navodi Elbe (Ingo Elbe), Engelseve teorijske formulacije o državi u *Poreklu porodice, privatne svojine i države*, *Ludvigu Fojerbahu*, *Anti-Dühringu* i njegovoj kritici Erfurtskog programa iz 1891. predstavljaju izvor tradicionalnih marksističkih shvatanja države. U ovim delima, njegovo tumačenje kreće se između instrumentalističkog stanovišta i shvatanja države kao idealnog totalnog kapitaliste (Elbe, internet).

U prvom slučaju reč je o o shvatanju po kojem država stoji u potpunosti na raspolaganju kapitalističkoj klasi da uz pomoć nje nameće sopstveni interes kao opštedruštveni. „Moderna državna vlast samo je odbor koji upravlja opštim poslovima cele buržoaske klase“ (Marks, Engels 1960). Fokusiranjem na činjenicu da vladajuće pozicije u društvu zauzimaju pripadnici kapitalističke klase, zanemarena je činjenica da se ova vlast javlja u obliku mehanizma izdvojenog iz ekonomske sfere u kojoj se odvija dominacija vladajuće klase. Kako primećuje Elbe, kod Engelsa se „bezlični oblici klasne vladavine“ institucionalizovani u državu svode na čistu ideološku iluziju, koja je, „u stilu teorije popovske obmane“, interpretirana kao proizvod „obmanjivačke državne taktike“ (Elbe, internet). Time je odnos između države i kapitala u potpunosti pojednostavljen, dok je odvojenost političke od ekonomske sfere svedena samo na iluziju, što vodi zanemarivanju analize razvoja forme države i njenih dometa u nametanju konkretnih politika.

U drugom slučaju država igra određenu korektivnu ulogu, namećući politike koje nisu nužno u interesu pojedinačnih frakcija kapitala, ali jesu u interesu opšte reprodukcije društvenog sistema kapitalističkih odnosa. „Moderna država, ma kakav bio njen oblik, u suštini je kapitalistička mašina, država kapitalista, idealan kolektivni kapitalista“ (Engels 1959). Zauzimajući mesto idealnog totalnog kapitaliste, država zapravo štiti kapital od njega samog. Kako Elbe primećuje, u ovom drugom slučaju država nije predstavljena kao „oruđe buržoazije“, već kao „entitet buržoaskog društva“ i „organizacija koju buržoasko društvo stvara sebi da bi očuvalo opšte, spoljne uslove kapitalističkog načina proizvodnje od narušavanja kako od strane radnika tako i od strane pojedinih kapitalista“ (Elbe, internet). U tom slučaju, zadatak države jeste da sprečava sve one

prakse koje bi dovele do urušavanja kapitalizma (kao što je prekomerna upotreba radne snage koja pretila da je u potpunosti uništi), ali i da obavlja sve one poslove koje pojedini kapitalisti nisu u mogućnosti (kao što je izgradnja krupnijih infrastrukturnih poduhvata i sl.).

U svakom slučaju, veza između funkcija države i interesa kapitalističke klase u Engelsovim delima predstavljena je kao direktna i nekontradiktorna. Ovim se on u svojim tumačenjima odnosa države i kapitala zadržao samo na pitanju njene funkcije, zanemarujući pitanje forme u kojoj se ovaj odnos javlja. Usled toga, iz Engelsovog pristupa nemoguće je razumeti zašto kroz istoriju dolazi do njene transformacije, što ovaj pristup čini aistoričnim.

152

Prema Elbeovom shvatanju, Engelsova tumačenja ostavila su duboke posledice i značajno doprinela pogrešnom razumevanju mnogih koncepta u marksističkoj teoriji, među kojima se nalazi i pitanje kapitalističke države (*ibid.*).

Devetnaestovekovni kontekst donekle je opravdavao ovakvo „površno“ tumačenje. Čini se da je i za tadašnje političke potrebe ovakvo razumevanje veze države i kapitala bilo dovoljno. Radnička klasa u ovom razdoblju nikada nije došla u situaciju da preuzme kontrolu nad državnim aparatom. Iz te pozicije jasno je zašto instrumentalističko shvatanje države kao pukog aparata u rukama vladajuće klase nije bilo problematično, i zašto su direktne veze pripadnika kapitalističke klase i pripadnika državne administracije bile više nego samorazumljive, a ograničenja upotrebe državnog aparata nisu mogla da budu sagledana (Chibber, internet).

Međutim, kontekst se značajno izmenio tokom XX veka, a posebno nakon Drugog svetskog rata. Uzdizanje kejnzijanske države blagostanja, snaga organizovane radničke klase u vidu sindikata, kao i snaga socijaldemokratskih, socijalističkih i komunističkih partija ukazali su na ograničenja navedenih tumačenja. Predstavnici radničke klase konačno su bili u poziciji da, u većoj ili manjoj meri, preuzmu kontrolu nad državnim aparatom. Osvajanje vlasti u pojedinim zemljama pokazalo je da je moguće integrisati i neke od interesa radničke klase (ili barem delova te klase) unutar kapitalizma. Ipak, kako je vreme odmicalo, predviđanja socijaldemokratskih partija da se državni aparat može koristiti za postepenu reformu kapitalističkog sistema, koja će u svojoj konačnici voditi ka socijalizmu, ispostavila su se kao nerealna. Naročito je kriza sedamdesetih godina XX veka pokazala da upotreba državnog aparata za postizanje interesa radničke klase ima velika ograničenja (*ibid.*).

Novonastala situacija je u marksističkoj teoriji dovela do potrebe za drugačijim razumevanjem odnosa države i kapitala. Debate koje su usledile pokušale su da dođu do tumačenja koja bi dala odgovor na neuspehe do kojih je došlo u političkoj praksi i time, možda, ponudila nova rešenja za izlazak, kako prakse tako i teorije, iz krize u koju su upale.

Različiti pravci tumačenja odnosa države i kapitala

Istorija marksističke teorije o državi obiluje različitim debatama i različitim tumačenjima odnosa države i kapitala. Kao što je gore već istaknuto, Marksova nedovoljna teoretska obrada ovog problema umnogome je doprinela ovakvoj konstelaciji teorijskih pozicija. Imajući ovo na umu, marksističko tumačenje države svakako ne predstavlja dovršen projekat. Ipak, različiti pravci dali su izuzetan doprinos razumevanju različitih aspekata ovog problema.

153

Postojeće doprinose moguće je razvrstati u nekoliko škola ili pravaca mišljenja. U nastavku ovog teksta izložićemo postavke tri struje u marksističkoj teoriji za koje nam se čini da su dale i najzanimljivije doprinose razvoju materijalističke teorije države. Ovo svakako ne predstavlja zao-kružen skup razmišljanja na datu temu, ali nam pruža uvid u neke od osnovnih dilema s kojim se teorija susrela i načina na koji su autori pokušavali da se s njima izборе.

Instrumentalizam

Na prvom mestu svakako se ističe instrumentalistička škola mišljenja i Ralf Miliband (Ralph Miliband) kao njen najznačajniji predstavnik. Kako je već navedeno i kod razmatranja o Engelsovom tumačenju, instrumentalističko shvatanje državu posmatra kao instrument u rukama vladajuće klase koji služi nametanju i garantovanju stabilnosti same klasne strukture. Berou (Clyde W. Barrow) o ovoj struji piše: „Osnovna pretpostavka instrumentalističkog pristupa jeste da su moderni kapitalisti u mogućnosti da formulišu javne politike koje predstavljaju njihove dugotrajne klasne interese i da osiguraju prihvatanje, implementaciju i sprovođenje ovih politika kroz državne institucije. Stoga, instrumentalistička teorija na direktan i jednostavan način tvrdi da moderne države služe interesima kapitalističke klase zbog toga što ta klasa njima dominira“ (Barrow 1993: 13). Na osnovu toga može se zaključiti da za pristalice instrumentalizma puka činjenica da mesta u državnom aparatu zauzimaju pripadnici kapitalističke klase svedoči o klasnom karakteru države u kapitalizmu.

U skladu s tim, jedan od najdirektnijih indikatora dominacije vladajuće klase jeste stepen u kojem pripadnici kapitalističke klase kontrolišu državni aparat kroz preplitanje pozicija u upravnom, administrativnom, ideološkom i aparatu prisile. Oni koji su u mogućnost da upravljaju ključnim resursima (u ovom slučaju kapitalom) nalaze se i u poziciji da donose ključne političke odluke. „U ovim institucijama leži 'državna moć', i pomoću ovih institucija ona se upotrebljava na različite načine od strane ljudi koji zauzimaju vodeće pozicije u svakoj od ovih institucija“ (Miliband, *State in Capitalist Society*, p. 54, prema: Barrow 1993: 25). Miliband je pokušao da pre svega kroz istraživanja strukture moći i prikupljanje velikog broja empirijskih podataka o pozicijama koje pripadnici kapitalističke klase zauzimaju u državnim aparatima dokaže svoje pretpostavke.

154

Instrumentalistička teorija tako polazi od pretpostavke o analitičkoj separaciji klase i države. Država predstavlja autonomnu sferu, polje borbe između suprotstavljenih klasa. Onaj ko uspe da preuzme državni aparat biće i u prilici da nametne svoje interese. „Iz instrumentalističke perspektive, analitička autonomija države znači da je svaka veza između klase i države istorijski kontingentna (Barrow 1993: 26). Međutim, osim pukog priznavanja relativne autonomije političke sfere, veza između kapitala i države, kao i granice državne akcije nisu detaljnije objašnjene u ovom pristupu (Holloway and Picciotto 1978).

Milibandov instrumentalistički pristup je naišao na žestoke kritike, pre svega od strane Pulancasa (Nicos Poulantzas). Prema Pulancasovom shvatanju, fokusiranje na individue koje zauzimaju ključna mesta u državnim aparatima odaje utisak da se društvene klase ili grupe na neki način mogu svesti na odnose između individua (Nicos Poulantzas, „The Problem of the Capitalist State“, *New Left Review*, 58 (November–December 1969), p. 70, prema Barrow 1993: 46). Na osnovu toga bi se moglo zaključiti da jedino potrebno jeste izvršiti promenu ljudi na ključnim pozicijama. Međutim, ono što državu čini kapitalističkom nije klasni sastav individua koje okupiraju pozicije unutar njenog aparata, već pozicija koju ona zauzima unutar kapitalističkog načina proizvodnje. S tim u vezi, Berou navodi: „Jasno je da proces kolonizacije ne može da objasni operaciono jedinstvo celokupnog državnog sistema. Drugim rečima, neophodno je identifikovati mehanizam koji navodi određeni broj relativno autonomnih i divergentnih državnih podsistema da funkcionišu tako kao da predstavljaju jedinstven entitet koji se naziva država“ (Barrow 1993: 28).

Teoretske implikacije ove kritike jesu da prema zastupnicima instrumentalističkog shvatanja klasna priroda kapitalističke države zavisi u potpunosti

od kontingentnih faktora koji su spoljašnji u odnosu na nju, čime se implicira da sama forma država nije nužno kapitalistička i da je moguće iskoristiti njen aparat u skladu s interesima radničke klase. „Kako bi postigla promenu u strukturi moći, dobro mobilisana radnička klasa mora da fizički izmesti kapital iz njegovog ključnog sektora u državnom aparatu (finansijski sektor – *prim. aut.*) i time neutrališe izvršno pravo veta koje ima finansijski kapital“ (Barrow 1993: 44). Ovim stavovima zastupnici instrumentalističkog shvatanja zapadaju u voluntarizam, zanemarujući objektivna ograničenja upotrebe državnog aparata. Ovakav teoretski model ima i značajne političke implikacije, jer proizilazi da sve što podređena klasa treba da uradi jeste da se njeni predstavnici dokopaju mesta u državnom aparatu i da tu vlast iskoriste da sprovedu svoje interese. Međutim, istorijski razvoj socijaldemokratskih partija, koje su se umnogome oslanjale na ovakvu taktiku, svakako ne ide u prilog ovakvim tezama.

155

Uprkos ovim kritikama, instrumentalistički pristup imao je mnogo uticaja kako na teoriju, tako i na praksu. Najveći doprinos koji su pripadnici ovog pravca dali svakako jesu brojna empirijska istraživanja koja su sprovedena. Brojna materijalna građa koja dokazuje lične konekcije pripadnika kapitalističke klase i onih koji popunjavaju mesta u državnom aparatu svakako predstavlja veliki doprinos teoriji i daje osnovu za njen dalji razvoj.

Strukturalizam

Strukturalistički pristup odnosu države i kapitala javlja se kao reakcija na slabosti instrumentalističkog tumačenja. Odnos između ova dva pravca izgradio se umnogome kroz debatu između Milibanda i Pulancasa. Prema strukturalističkom shvatanju, klasni karakter države određuje njena pozicija u kapitalističkom načinu proizvodnje. „Odnos između buržoaske klase i države jeste *objektivni* odnos. To znači da ako *funkcija* države u određenoj društvenoj formaciji i *interesi* dominantne klase u ovoj formaciji koincidiraju, uzrok toga jeste sam sistem: direktna participacija članova vladajuće klase u državnom aparatu nije uzrok, već posledica [...] ove objektivne koincidencije“ (Poulantzas, Nicos 1969: „The problem of the capitalist state“. *New Left Review*, 58, 67–78, p. 73, prema: Holloway, Picciotto 1978: 5).

Država na sebe preuzima ulogu kohezivnog elementa. „Stabilno kapitalističko društvo jeste ono u kojem sve strukture funkcionišu kao integralni sistem kako bi očuvale 'kapitalističke' odnose proizvodnje, a time i sposobnost da prisvoje višak vrednosti od radnika“ (Barrow 1993: 51–52). Međutim, kapitalistički način proizvodnje inherentno je sklon krizi koja

preti da ga razori. Kriza se javlja unutar različitih sfera: ekonomske (kriza akumulacije), političke (eskalacija klasne borbe) i ideološke sfere (kriza legitimacije). Država je, stoga, prinuđena da politički interveniše kako bi očuvala ekonomsku stabilnost i kako bi posredovala u klasnoj borbi unutar kapitalističkog društva. „Strukturalistička teza jeste [...] da je funkcija države da zaštiti i reprodukuje društvenu strukturu kapitalističkog društva (tj. osnovne odnose proizvodnje) u meri u kojoj se to ne postiže automatski kroz ekonomske procese“ (Barrow 1993: 51). Reprodukција kapitalističkih odnosa ne može se sprovesti samo na nivou ekonomskih procesa usled kontradikcija koje nastaju u procesu kapitalističke akumulacije. Ova činjenica čini nužnim postojanje kapitalističke države kao relativno autonomnog korektivnog mehanizma.

156

Međutim, prema shvatanjima strukturalističkog pristupa, ova autonomija nikako ne znači i neutralnost. Štaviše, fiskalna zavisnost državnog aparata, zavisnost od uspešnog procesa akumulacije kapitala, garantuje klasnu pristrasnost države prema kapitalu (Barrow 1993). Tako da bez obzira na klasnu kompoziciju pojedinaca unutar državnog aparata, politike koje država sprovodi nužno su u interesu kapitala, pošto se u njegovim rukama nalaze poluge moći koje se kroz državni aparat samo manifestuju. Za razliku od instrumentalističkog pristupa, koji ne pravi razliku između državnog aparata i državne moći, za strukturaliste je državni aparat ispražnjena struktura koja samo sprovodi državnu moć (Barrow 1993).

Uprkos navedenim razlikama, postoje i određene sličnosti između instrumentalističkog i strukturalističkog shvatanja. Oba pristupa se fokusiraju na političku sferu kao na autonomni objekat proučavanja, zaneamarujući pri tome podrobniju analizu veze između ekonomske i političke sfere. Važna posledica ovoga jeste to da se nijedan od pristupa sistematičnije ne naslanja na istorijsko-materijalističke kategorije koje je Marks razvio u *Kapitalu*. „Štaviše, i za Pulancasa (eksplicitno), i za Milibanda (implicitno), *Kapital* primarno (mada ne i ekskluzivno) predstavlja analizu 'ekonomskog nivoa' i koncepti razvijeni ovde (vrednost, višak vrednosti, akumulacija itd.) koncepti su specifični za analizu tog nivoa“ (Holloway, Picciotto 1978: 3–4). Na osnovu toga, Pulancas je pre svega smatrao za zadatak razvoj konceptualnog aparata kojim će se tumačiti politička sfera kapitalističkog sistema društvenih odnosa. Marksova analiza „ekonomske sfere“ tako je manje-više uzeta zdravo za gotovo, a veza između političkog i ekonomskog nivoa određena je uz pomoć nedovoljno jasnog koncepta „poslednje instance“ (Holloway, Picciotto 1978).

Kako Holovej i Pikato primećuju, ovakvo razdvajanje sfera i njihovo autonomno tretiranje predstavlja zapadanje u fetišizam buržoaske nauke koja se uvek zadržava samo na proučavanju pojavnih oblika u sistemu. Zanemarivanje analize ekonomske sfere, tj. neadekvatno razumevanje procesa akumulacije kapitala i formiranja krize, ostavlja ove pristupe bez adekvatne teoretizacije promene državne forme u kapitalizmu (*ibid.*), čineći ga time veoma statičnim. Takođe, bez jasnijeg razumevanja odnosa između kapitala i države, tj. „ekonomske“ i „političke sfere“, nemoguće je u potpunosti razumeti kako ograničenja, tako i mogućnosti državne forme. Strukturalistički pristup je teško prevesti u analizu konkretne situacije, jer rigidnost ovog pristupa onemogućava obuhvatanje svih aspekata kompleksne stvarnosti koja se ne uklapa nužno u teoretske pretpostavke ovog modela. Politička implikacija ovog pristupa jeste da je nemoguće upotrebiti kapitalističku državu za nametanje interesa radničke klase. Ipak, istorijski razvoj svedoči i suprotno. Duga istorija borbi radničkog pokreta sadržala je u sebi i pobjede u kojima su posredstvom države njegovi predstavnici uspevali da nametnu interese radničke klase suprotno interesima kapitala.

157

I pored ovih mana, strukturalizam je dao izuzetno veliki doprinos na planu razumevanja položaja i uloge države unutar kapitalističkog sistema proizvodnje. Objektivna ograničenja koja stoje pred državnim akcijom nikako se ne smeju zanemariti. Jer ko god da ima kontrolu nad državnim aparatom, nije u potpunosti u mogućnosti da njime neometano raspolaze, ili barem ne u nekom dužem roku.

Debata o derivaciji

Treći pristup koji izdvajamo u ovom pregledu jeste debata o derivaciji. Autori koji su bili uključeni u ovu debatu ne čine neku posebnu školu marksističke misli. Međutim, ono što im je zajedničko jeste da formu, funkcije i ograničenja države pokušavaju da izvedu iz Marksovog koncepta kapitala, oslanjajući se pre svega na njegova dela *Kapital* i *Grundrisse* (Holloway, Picciotto 1978).

Učesnici debate o derivaciji polaze od stanovišta da Marksova analiza u *Kapitalu* ne predstavlja samo analizu „ekonomske sfere“, već „materijalističku kritiku političke ekonomije, tj. materijalističku kritiku pokušaja buržoazije da 'ekonomiju' analizira izolovano od klasnih odnosa eksploatacije na kojima se zasniva“ (Holloway, Picciotto 1978: 4). Cilj Marksove analize u *Kapitalu* bila je kritika političke ekonomije – kritika fetišizovanih formi u kojima se društveni odnosi pojavljuju, a koje je klasična politička

ekonomija uzimala kao samorazumljive. Klasična politička ekonomija zadržala se na analizi pojavnih oblika kao što su novac, renta, profit, nadnice itd., koje je pre svega analizirala kao stvari, zanemarujući tako celokupan splet društvenih odnosa koji stoji iza njih. Cilj Marksove analize upravo je bio da pokaže kako društveni odnosi formiraju ove pojavne fenomene, odnosi koji su obeleženi klasnom borbom i eksploatacijom (Holloway, Picciotto 1978).

158 Prema zastupnicima teorije derivacije, cilj materijalističke teorije države treba da bude u tome da Marksove nalaze proširi na tumačenje forme kapitalističke države, i da tako državu objasni kao specifični pojavni oblik eksploatacije. Zato je polazna tačka za debatu o derivaciji bilo razmatranje o državnoj formi – zašto se u kapitalizmu politička sfera pojavljuje kao autonomna? Zašto se društveni odnosi u kapitalizmu ne predstavljaju kao ono što jesu – odnosi eksploatacije – već se prikazuju kao odnosi jednakosti i slobode (*ibid.*).

Iako sama debata obuhvata više pravaca, u ovom tekstu izdvajamo dve struje: prva se usmerila na dokazivanje razvoja forme države na osnovu krize akumulacije, dok je druga ovaj razvoj izvodila iz klasne borbe.

Altfater (Elmer Altvater) nastojao je da državu izvede iz logike kapitalističke akumulacije. Istorijski gledano, kapital se pojavljuje samo u obliku mnoštva individualnih kapitala (Altvater 1978). Robna razmena podrazumeva postojanje nezavisnih proizvođača čija proizvodnja dobija društveni karakter tek učestvovanjem na tržištu. U skladu s tim, ona podrazumeva i mehanizam koji funkcioniše nezavisno od pojedinačnih učesnika. Rad utrošen na individualnu proizvodnju dobara potvrđuje se kao društveno potreban tek posredstvom tržišta, a postojanje slobodnog tržišta zato predstavlja osnovnu pretpostavku za postojanje kapitalističke proizvodnje i kapitalističkog sistema društvenih odnosa (Marks 1958).

Da bi se osiguralo funkcionisanje tržišta i neometano učestvovanje pojedinačnih kapitala na njemu, neophodno je postojanje države koja će obezbediti opšte preduslove za njegovo funkcionisanje. Altfater identifikuje četiri osnovna preduslova koje država mora da obezbedi: 1) razvoj opštih materijalnih uslova proizvodnje (infrastruktura); 2) uspostavljanje i garantovanje opštih pravnih odnosa (pre svega garantovanje privatne svojine); 3) regulacija konflikta između kapitala i najamnog rada, i ukoliko je to potrebno, vršenje političke represije nad radničkom klasom; 4) postojanje i ekspanziju totalnog nacionalnog kapitala na svetskom kapitalističkom tržištu (Altvater 1978: 42). Ova četiri momenta

čine osnovne funkcije kapitalističke države, one koje individualni kapitalisti nisu u stanju da sami obezbede.

Međutim, oblik u kojem se ove funkcije države sprovede vremenom se menja usled kriza akumulacije kapitala. Različite faze razvoja kapitalističke proizvodnje zahtevaju i različite tipove država koje će odgovoriti na stalno promenljive potrebe kapitala. Altfater i drugi autori identifikuju četiri faze razvoja državne forme: 1) rani kapitalizam; 2) kompetitivni kapitalizam; 3) državni kapitalizam i 4) svetski kapitalizam (Barrow 1993: 80).

Tako u prvoj fazi razvoja ranog kapitalizma obezbeđivanje neophodnih preduslova zahteva postojanje jake apsolutističke države, koja će biti u stanju da potčini pretkapitalističke vladajuće klase. U ovom periodu država takođe mora da izvrši i institucionalizaciju odvajanja političkog od ekonomskog nivoa društva. Jaka država je, dakle, potrebna kako bi se fizička prisila izmestila iz ekonomske sfere i time stvorili preduslovi za formiranje slobodnog tržišta. U drugoj fazi, kada su osnovne strukture kapitalističke ekonomije uspostavljene, država preuzima minimalnu ulogu u kojoj je osnovni zadatak da vrši prosuđivanje u tržišnim transakcijama. Međutim, kako radnička klasa postaje sve organizovanija, država je primorana da sprovede proširivanje aparata prisile dodatnim ulaganjem u vojsku i policiju. U trećoj fazi, usled rasta cena sirovina i radne snage, država je primorana da sve više interveniše u ekonomiju kako bi osigurala dovoljno visoke profitne stope i time omogućila neometanu akumulaciju. U fazi svetskog kapitalizma globalizacija procesa akumulacije sve više dovodi do krize države. Zbog toga „[d]ržava mora sve više da pregovara s međunarodnim kapitalom i domaćim investitorima, tako da nacionalne države moraju da usvoje mere koje su naklonjene transnacionalnim preduzećima“ (Barrow 1993: 83).

Ovakav pristup uspeva da ukaže na uzroke i način transformacije forme kapitalističke države, donekle premošćujući nivoe analize koje strukturalistički pristup nije uspeo da izvede.

Drugi pravac u svojoj analizi nastoji da državu izvede iz logike klasne borbe. „Istorija svakog dosadašnjeg društva jeste istorija klasnih borbi“ (Marks, Engels 1960: 6). Međutim, ono po čemu se društva kroz istoriju međusobno razlikuju jeste forma u kojoj se ta klasna borba odvija. Kapital-odnos predstavlja specifičan oblik u kojem se odvija klasna dominacija unutar kapitalističkog sistema društvenih odnosa. Vlasnik kapitala je, na osnovu svojinskih prava, u mogućnosti da privrta višak proizveden u procesu proizvodnje od strane vlasnika radne snage. „U prvom tomu

Kapitala Marks kreće od robnog oblika, preko viška vrednosti, do 'tajne prvobitne akumulacije', otkrivajući na kraju da 'početna tačka' kapitalističke proizvodnje nije ništa drugo no istorijski proces odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju, proces klasne borbe i prinudne intervencije države na strani eksprijatorske klase" (Wood 1995: 21).

160

Dominacija u kapitalizmu sprovodi se posredno, tržišnom razmenom. Na tržištu se kao slobodni susreću vlasnik kapitala i vlasnik radne snage, međutim, nakon kupovine radne snage i prelaskom u sferu proizvodnje, kapitalista je taj koji raspolaze radnikom i u mogućnosti je da kroz nameatanje uslova rada izvrši prisvajanje proizvedenog viška vrednosti (Marks 1958). Tržište rada zato predstavlja primarno tržište u kapitalizmu, a stvaranje i održavanje slobodnog tržišta rada predstavlja osnovni uslov akumulacije kapitala. Ovo je omogućeno izmeštanjem fizičke prisile u zasebnu, političku sferu. Na tržištu radne snage sada je moguće postići privid jednake razmene između slobodnih individua (Hirsch 1978).

Osnovna pretpostavka eksploatacije u kapitalizmu jeste postojanje radne snage koja je slobodna u dvostrukom smislu: 1) radnik je formalno pravno slobodan da raspolaze svojom radnom sposobnošću i da nju iznese na tržište, ali je pritom 2) „oslobođen“ i od vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i sredstvima za život, što ga primorava da na tržištu ponudi jedino čime raspolaze – svoju sposobnost za rad (Marks 1958). Ova „dvostruka sloboda“ radnika i njegovo učestvovanje na tržištu radne snage istovremeno stvara mogućnost i neophodnost za postojanje kapitalističke forme države. Sloboda radnika od sredstava za proizvodnju omogućava da se direktna upotreba sile izmesti iz neposrednog procesa proizvodnje u jedan poseban entitet, dok se prisila unutar procesa kapitalističke proizvodnje vrši na „čisto“ ekonomski način – strahom od gladi. S druge strane, sloboda radnika da raspolaze sopstvenom radnom snagom stvara neophodnost postojanja državnog aparata koji će garantovati njegovu slobodu (Holloway, Picciotto 1991). Razdvajanje političkog od ekonomskog nivoa društva tako omogućava stvaranje ideološkog privida da se na tržištu radne snage odvija slobodna razmena između jednakih učesnika. Međutim, održavanje ideološke strukture slobodnog tržišta zahteva i „ustupke“ od strane kapitalističke klase. Ona pristaje na postojanje države kao izdvojenog mehanizma prinude nad kojim ona nužno nema kontrolu, ali to može voditi (i često vodi) raskoraku između politika države i partikularnih interesa individualnih kapitalista. Pojedinačni vlasnici kapitala tako se neretko nalaze u sukobu s državom, uprkos činjenici da njena uloga omogućava postojanje celokupnog sistema (*ibid.*).

Na osnovu ovoga, razvoj državne forme može se razumeti kao direktna posledica procesa klasne borbe (Barrow 1993). Rezultat ovog sukoba jeste inherentna sklonost kapitalizma ka krizi, izražena u tendenciji pada prosečne profitne stope, dok država nastoji da sprovede mere koje će se ovome suprotstaviti. Kroz ovaj proces vrši se rekonfiguracija društvenih odnosa i transformacija same države. Kapitalistička država tako ne predstavlja rezultat svesne aktivnosti društva ili klase, već je ona rezultat imanentnih kontradiktornosti klasne borbe. „Konkretne aktivnosti i mere koje država sprovodi ne nastaju kao rezultat apstraktne logike date društvene strukture ili objektivno datog istorijskog procesa razvoja, već kao rezultat različitih pritisaka od strane političkih pokreta i interesa koji uspevaju da se izbore za svoje zahteve“ (Hirsch 1978: 65).

Debata o derivaciji takođe nije uspeła da ponudi zaokruženu materijalističku teoriju o državi. I pored insistiranja na pokušaju spajanja analize forme kapitala s istorijskom i empirijskom analizom razvoja države, čini se da ovo nije do kraja pošlo za rukom pripadnicima ovog pravca. Iako je značaj istorijske analize uvek istican, istorija ipak ostaje sekundarna u njihovom pristupu. Prethodno razvijene kategorije uz pomoć konceptualne analize samo se nastoje potkrepiti istorijskim podacima, ali sama istorijska analiza ne čini integralni deo razvoja teorije (Barrow 1993).

161

Uprkos tome, glavni doprinos ove debate svakako je vraćanje Marksovim konceptima i insistiranje na tome da njegov rad ne predstavlja samo analizu ekonomskog nivoa, već, pre svega, kritiku buržoaske nauke koja je kroz analiziranje ekonomije i politike kao posebnih sfera prikrivala realne društvene odnose dominacije i eksploatacije. Ovo je posebno važno ako se ima u vidu da su druga dva pristupa koja su ovde predstavljena često zanemarivala ovaj aspekt.

Diskusija

Izneti pregled marksističkih teorija o državi imao je za cilj da ponudi uvid u deo argumentacije koja se tokom istorije razvijala. Promene u teoriji umnogome su reflektovale promene do kojih je dolazilo u samom kapitalističkom sistemu društvenih odnosa, a koji je naročito tokom XX veka prošao kroz brojne faze. Transformacija forme, funkcija i dometa države u ovom periodu predstavljale su pravi izazov za marksističku teoriju.

Kao što smo pokušali da pokažemo u tekstu, izgradnja materijalističke teorije o državi ne predstavlja gotov projekat. Iako se razvoj teorije odvijao kroz brojne debate, čiji su pripadnici često zauzimali suprotstavljene

tabore, važno je imati na umu da je svaki od pristupa u određenoj meri doprineo boljem razumevanju problema odnosa države i kapitala. U tom smislu, iznete pristupe ne treba posmatrati kao konkurentske, već kao komplementarne doprinose koji osvetljavaju različite aspekte i nivoe datog problema.

Nova kriza ponovo dovodi do rekonfiguracije društvenih odnosa, što se posebno može videti kroz povećanu ulogu države u obezbeđivanju uslova za akumulaciju kapitala. Povećana konkurencija među državama za privlačenje kapitala, koja je uslovljena povećanom mogućnošću kapitala da prelazi granice, a koja dovodi do pokušaja akomodacije svakog zahteva kapitala, ali i jačanje imperijalističkih tendencija i sukoba vodećih sila u novim uslovima globalizovane kapitalističke akumulacije, stavljaju novi izazov kako pred marksističku teoriju, tako i pred praksu. Problem razumevanje forme i funkcija kapitalističke države još jednom se nameće kao urgentan.

162

Primljeno: 10. septembra 2014.

Prihvaćeno: 27. oktobra 2014.

Literatura

- Altwater, Elmer (1978), „Some Problems of State Interventionism“, u J. Holloway, S. Picciotto (prir.), *State and Capital: a Marxist Debate*, London: Edward Arnold Ltd, str. 40–43.
- Barrow, Clyde W. (1993), *Critical Theories of the State: Marxist, Neo-Marxist, Post-Marxist*, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Chibber, Vivek, „Capitalism and the State“, dostupno na: www.youtube.com/watch?v=R5R-9X_BtP4 (pristupljeno 14. oktobra 2014).
- Elbe, Ingo, „Između Marksa, marksizma i marksizama: načini čitanja Marksove teorije“, dostupno na: <http://drustvenaanaliza.blogspot.com/2014/01/ingo-elbe-izmeu-marksa-marksizma-i.html> (pristupljeno 14. oktobra 2014).
- Engels, Fridrih (1959), *Anti-Diring*, Beograd: Kultura.
- Engels, Fridrih (1960), *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, Beograd: Kultura.
- Hirsch, Joachim (1978), „The State Apparatus and Social Reproduction“, u J. Holloway, S. Picciotto S. (prir.), *State and Capital: a Marxist Debate*, London: Edward Arnold Ltd., str. 57–108.
- Holloway, John i Picciotto, Sol (1978), „Introduction: Towards a Materialist Theory of the State“, u J. Holloway, S. Picciotto (prir.), *State and Capital: a Marxist Debate*, London: Edward Arnold Ltd., str. 1–32.
- Holloway, John i Picciotto, Sol (1991), „Capital, Crisis nad the State“, u S. Clarke (prir.), *The State Debate*, New York: Palgrave, str. 109–142.
- Lebowitz, Michael A. (2003), *Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Marks, Karl (1958), *Kapital: prvi tom*, Beograd: Kultura.
- Marks, Karl i Engels, Fridrih (1960), *Komunistički manifest*, Beograd: Kultura.

Pavlović, Vukašin (2010), „Država i demokratija“, u V. Pavlović i Z. Stojiljković (prir.), *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*, Beograd: Čigoja, str. 11–51.

Wood, Ellen Meiksins (1995), *Democracy Against Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press.

Darko Vesić

The Problem of Relationship Between
the State and Capital in Marxist Theory

Summary

The text seeks to provide insight into some of the basic theoretical considerations and problems that the Marxist theory of the state has met. In this sense, it does not pretend to provide an ultimate interpretation of the relation of the state and capital, but to present to a reader a basic argumentation of the main Marxist approaches and the general contribution of the Marxist theory to this problem. In the first part the text highlights some of the key issues that materialist theory of the state should try to offer answers to, while the second part gives a review of a different approaches to this topic. Presented approaches and arguments should be seen more as an ideal-types, and they should introduce a reader to the general directions and problems of the Marxist approach to the state and capital relation.

Keywords: State, Capital, Marxism, the Materialist Theory of the State